

قِمقام زخار در تاریخ واقعه کربلا

• عبدالرفیع رحیمی
عضو هیأت علمی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

- قِمقام زخار و صمصام بتار
- تألیف: فرهاد میرزا معتمدالدوله
- تصحیح: سید محمود محرمی زرنندی
- ناشر: کتابفروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۶۲، جلد ۲، ۸۷۲ ص.

سیدالشهداء و شهدای طف.
• و عناوینی چون السیاسة الحسینیة، فلسفه نهضت یا فلسفه انقلاب حسینی (ع)، فلسفه قیام حسینی.
• قیام کربلا، قیام امام حسین، قیام عاشورا
• وقایع کربلا، عاشورا، طف و نینوا
• زندگی نامه امام حسین (ع) و یاران و اصحاب و فرزندان آن حضرت و در نهایت کتبی تحت عنوان تذکرة المصابئ، فلسفه عزاداری و تعزیه و... و کتابها فراوان دیگری که هر کدام به سهم خود به گوشه‌هایی از نهضت یا انقلاب حسینی پرداخته‌اند. چنانچه برخی از آن‌ها همچون اللهوف نوشته سیدبن طاووس (ف: ۶۴۴ ق) بارها ترجمه و تجدید چاپ شده و در اختیار عموم قرار گرفته‌اند. با این‌همه یکی از پرآوازه‌ترین کتابهای تالیفی در قرون اخیر کتاب قِمقام زخار و صمصام بتار اثر فرهاد میرزا معتمدالدوله (ف: ۱۳۰۵ ق) است که از آن با عنوان مقتل کامل، شایسته و معتبر تعبیر کرده‌اند. این مجموعه با آنکه قریب به یکصد و بیست سال از تألیف آن می‌گذرد، همچنان تازگی مضامین و انسجام مطالب و استحکام تألیف به‌صمیمه اطلاعات گسترده و سودمند در آن به چشم می‌خورد. در نام‌گذاری آن به قِمقام، نویسنده کتاب چنین می‌نویسد:

«این کتاب را که شناوران لُجه معرفت را بحری است زاخر و دلاوران عرصه محبت را سیفی است بتار قِمقام زخار و صمصام بتار نام نهادم که لفظ با معنی و اسم بامسمی مطابق باشد»^۱
نویسنده کتاب حاج فرهاد میرزا معتمدالدوله (متولد ۱۲۳۳. ق و متوفای ۱۳۰۵. ق) از جمله افرادی است که او را «صاحب شمشیر و قلم و از مفاخر رجال عصر قاجار دانسته‌اند. وی پسر پانزدهم عباس میرزا نایب السلطنه، عموی ناصرالدین شاه، مردی قاضل و حاکمی مقتدرو ثروتمند بوده است.»^۲

از اساتید وی میرزا عیسی قائم مقام فراهانی را نام برده‌اند: «فرهاد میرزا دست پرورده ادب و علم و سیاست و فضیلت و کتاب دوست و ادب دوست بار آمد. همچنین وی را مردی سیاسی و ادیب به شمار آورده‌اند که خدمات دینی بسیار شایسته به کشور اسلام نمود.»^۲
فرهاد میرزا آثار متعددی در زمینه‌های تاریخ، جغرافیا، شعر و ادب از خود به جای گذاشته که اهم تألیفات وی عبارتند از: کتزالحساب، جام جم، قِمقام، سفرنامه، زنبیل، نصاب انگلیسی، منشآت، دیوان اشعار، یادداشت‌ها، تصحیح و قیود و اضافاتی بر کتاب و فیات الاعیان ابن خلکان^۳

وی علاوه بر تألیف کتاب‌های متعدد، به ویژه بر جای گذاشتن سفرنامه و قِمقام، «علاقه به کار فرهنگ‌پژوهی داشته و دستور داده‌است چندین اثر از کتابها نفیس را نسخه‌برداری نمایند. کتاب احکام جهاد، بدایع اللغة، المعجم فی معاییر اشعار العجم، دیوان خاقانی، تحفة العراقرین خاقانی و تذکرة الخواص ابن جوزی از جمله آنهاست.»^۴
فرهاد میرزا قریب به چهل سال از عمر خود را به امور دیوانی

درباره امام حسین (ع) و قیام خونبار آن حضرت منابع و مأخذ متعدد و فراوانی وجود دارد. در یک بررسی مشخص می‌گردد که برخی از نویسندگان در محدوده تخصصی - علمی خود قلم زده، اهل تاریخ و یا علاقمند به این رشته بوده‌اند. بسیاری از نویسندگان دیگر نیز به نحوی خواسته‌اند ارادت خالصانه خود را به ساحت مقدس اباعبدالله... تقدیم و ابراز نمایند، از این رو به گوشه کوچکی از صحنه‌های کربلا و موضوعات خاص آن اشاره کرده‌اند.

در یک تقسیم‌بندی کلی علاوه بر کتابها عمومی مربوط به تاریخ و ادب (همچون دیوان اشعار) چندگونه نوشتار در مورد قیام کربلا به چشم می‌خورد که فهرست وار عبارتند از:

- کتابها مقتل از نویسندگانی چون ابی مخنف، نهایندی، ثقفی، ابن‌نباته، ابن‌نعمه و غیره که حداقل به زبان عربی و فارسی حدود چهل و هشت مقتل شناسایی شده و به طور قطع چنانچه تفحصی همه‌جانبه صورت گیرد تعداد آن بیش از این خواهد بود.
- کتبی تحت عنوان اسرارالشهادة، شهادت، شهید کربلا،

ومشاغل اداری گذراند و از آن جمله به حکمرانی مناطقی چون لرستان، فارس، خوزستان، کردستان و همدان مشغول بود و پنج ماه در غیاب ناصرالدین شاه و صدراعظم میرزا حسین خان سپهسالار در سفر اول به فرنگستان، ۱۲۹۰ هـ) از حکومت کردستان به پایتخت احضار و به عنوان نایب السلطنه یا کفیل صدراعظم با اختیارات تام اداره امور کشور را به عهده داشته است.^۶

همچنین او «فردی فوق العاده مذهبی، بی نهایت جاه طلب و حیثیت دوست بوده و در واقع خود را تالی شاه می دانسته»^۷. راولنسن او را مردی «سلیم النفس و با هوش و خوش برخورد و یک آدم وطن پرست معرفی کرده است»^۸.

شهرت او تا آنجا بوده که برادر امپراتور روسیه از مراتب «لیاقت و کاردانی او در غیاب شاه و صدراعظم تجلیل می کند و به طور کلی از وی به عنوان یکی از روشن بین ترین شاهزادگان ایران یاد می شود»^۹. وی به سه زبان انگلیسی، عربی و تاحدودی فرانسه تسلط داشته است.

فرهاد میرزا انگیزه های خود را از نگارش کتابی در باب سیدالشهداء در مقدمه و دیباچه مقام نقل کرده و در مجموع ضمن آنکه پایبندی خود را به لحاظ دینی و تاریخی به حرکت حسینی (ع) نشان می دهد، فکر تالیف و تصنیف چنین مجموعه ای را مربوط به دوران جوانی خود می داند و می گوید:

«من از عنفوان جوانی و ربیعان زندگانی در خاطر فاتر بود که کتابی خالی از حشو و زوائد در احوال خجسته مآل آن حضرت من الولاده الی الشهادة به رشته تالیف در آورم»^{۱۰}

اما «به علت تراحم اعمال دیوانی و تفاقم اشغال سلطانی و تراکم آلام و محن و تهاجم اسقام و فتن این منظور از مکمن غیب جلوه بروز و ظهور نداشت و چون طلعت حور در پرده خفا محجوب و مستور بود معهدا هیچ وقت از وصول به مأمول مایوس نمی شد»^{۱۱}

فرهاد میرزا پس از بازگشت از حج در سال ۱۲۹۳ ق. که کشتی او دچار طوفان سهمگین شد می نویسد: «درحالی دست توصل به دامن اهل بیت عصمت زده و اعاده نذر نمودم که اگر از دهر فرصتی واز عمر مهلتی باشد این خدمت (کار تالیف کتابی در مورد امام حسین (ع)) به پایان برم»^{۱۲}

با این همه فرهاد میرزا به دلیل پرداختن به امور دیوانی که به قول خودش شش سالی را نیز (۱۲۹۹-۱۲۹۳) «همت به عمارت صحن مطهر و تذهیب مناره های منور حضرت امامین کاملین علیهم السلام گماشتم»^{۱۳} موفق نگردیده به تالیف کتاب دست بزنند. اما سرانجام پس از بهبودی از امراض متعدد مراد حاصل و با «توکل خالص و نیتی صادق و عقیدتی

راسخ و قلبی فصیح و رجایی واثق آغاز به جمع و تصنیف و ترتیب و ترصیف نمودم»^{۱۴}

فرهاد میرزا در مقدمه کتاب ضمن ستایش پروردگار و منقبت حضرت رسول (ص) و مولا امیرالمومنین (ع) و سایر ائمه اطهار (ع) و بیان شمه ای از معرفت به علم تاریخ، هدف خود را از تالیف کتاب «تذکر نواب و تفجع بر مصائب سیدالشهداء، وسیله نجات و ذخیره معاد دانسته»^{۱۵} و نشر مناقب و ذکر مصائب آل تبار، حضرت خیر الانام علیه الصلاة والسلام را از جمله انگیزه های خود برشمرده و عنوان کرده است که در کتابها گذشته فریقین در مورد سیدالشهداء اختلاف بسیار وجود دارد که صحیح از سقیم تشخیص نتوان داد، بنابراین جمع یک کتاب با ویژگی های منحصر

به فرد از نظر وی ضروری می نموده است. فرهاد میرزا علاوه بر آنکه در چند جای کتاب عنوان کرده است که نیت خیر و قصد تذکر مصائب کربلا را داشته، تأکید کرده است که در این مسیر پیروز و موفق گردیده و آرزو کرده است خداوند عمل او را برای آن جهان ذخیره نیکو قلمداد نماید. وی موفقیت خود را نیز در این دانسته است که: «رجاء واثق داشتم و نیت صادق کردم و از خدای در همه حال رشاد خواستم و از باطن امام استمداد نمودم»^{۱۶}

وی همچنین در باب کتابشناسی، مجموعه وسائل الشیعه را حسن ختام معرفی کتابها تلقی کرده و بدین وسیله آرزو کرده است که: «من این کتاب به لفظ و سبیل ختم کردم مأمول آنکه خداوند بدین دست آویز که به حضرت وی قربت همی جویم، وسیلت من از ائمه اطهار نگسلد و این بضاعت مزجات که به حضرت آوردم در پذیرد و هم از نخست به فضل خداوند و پذیرد این خدمت امیدوار بودم که از آن روز باز که بدین کار درشدم تباشیر قبول همی رسید»^{۱۷}

و از نمونه های تباشیر رویای میر محمد حسین نایب الصدر را به تفصیل ذکر می کند. او در نهایت ضمن آنکه در تالیفات کتاب از سخنان بزرگان دینی الگو پذیرفته است، در واقع به مراجع بزرگ شیعه تاسی می کند و با ارائه یک جمع بندی می گوید: «ما در این کتاب مستطاب آنچه از کتابها معتبره فریقین و متفق علیه طرفین به دست آوردیم نگاشتیم که حاسد و طاعن را مجال انکار نباشد و در تنقیح اخبار و تصحیح آثار بذل جهد کردیم و با وجود قصریاع و قلت بضاعت اقتدا و اقتفا به صدوق علیه الرحمه نموده بدان نهج که در کتاب من لایحضره الفقیه گفته می گویم: وَأَعْتَدَ فِدَائَهُ حِجَّةَ فِيمَا بَيْنِي وَ بَيْنَ رَبِّي تَقَدَّسَ ذِكْرُهُ وَ تَعَالَى قُدْرَتُهُ وَ جَمِيعُ مَا فِيهِ مُسْتَخْرَجَةٌ مِنْ كُتُبٍ مُشْهُورَةٍ عَلَيْهِا الْمَقُولُ وَ أَلَيْهَا الْمَرْجِعُ وَ دَرَانِ جَمَلَتِ رَجَاءُ بِهِ كَرَمِ خَدَاوَنَدِ وَ اِثْقَ اسْتِ كِهْ بَهْ فَضْلِ خُودِ اَزْ خَطَاوُ زَلَلِ مَحْفُوظِ دَارِد.»^{۱۸}

فرهاد میرزا معتمدالدوله

همراه با تحقیقات

پانجم
اسفند ۱۳۸۴

فرهاد میرزا معتمدالدوله آثار متعددی در زمینه های تاریخ، جغرافیا، شعر و ادب از خود به جای گذاشته که اهم تالیفات وی عبارتند از: کنز الحساب، جام جم، قمقام، سفرنامه، زنبیل، نصاب انگلیسی، منشآت، دیوان اشعار، یادداشت ها، تصحیح و قیود و اضافاتی بر کتابت و قیفات الاعیان ابن خلکان

فرهاد میرزا در مقدمه کتاب قمقام ضمن ستایش پروردگار و منقبت حضرت رسول و مولا امیرالمومنین و سایر ائمه اطهار (ع) و بیان شمه‌ای از معرفت به علم تاریخ، هدف خود را از تألیف کتاب «تذکر نوائب و تفجع بر مصائب سیدالشهداء، وسیله نجات و ذخیره معاد» دانسته است

فرهاد میرزا همچنین با استفاده از فرمایش مولا علی (ع) که فرموده است: «تدارک فی الاخر العمر مافاتک فی اوله»^۱ اعلام کرده است که کار تصنیف را شروع کرده و با روح تعبدی و دینی اعلام کرده است که در ذکر احادیث و گنجاندن متن آن به زبان عربی در کتاب هدفی را دنبال می‌کرده: «در تمامت این کتاب از ایراد اصل حدیث درنگ‌شتم که کلام رسول و امام را در قلوب اثر و موقعی دیگر است و باز ترجمه آن به فارسی بیاوردم که عربی دان مستفید شود و هم فارسی زبان مستفیض آید.»^۲

به هرحال باید اذعان کرد، تدوین کتاب قمقام در واقع ده سال پس از سفر مکه و نگارش کتابی تحت عنوان هدایة السبیل و کفایة الدلیل یا سفرنامه وی به انجام رسیده است. کتاب در دوران بختگی فکر و قلم و در واقع تکمیل اطلاعات فرهاد میرزا به رشته تحریر درآمده و در آخرین سال‌های حیات وی نگارش یافته است (آغاز سال ۱۳۰۳ ق. انجام در سال ۱۳۰۴ ق.).

فرهاد میرزا همچنین با توجه به آنچه در ابتدای تألیف تعهد کرده بود، پیمان را به انجام رسانیده و اقرار کرده است: «و آن شرط و التزام که در دیباچه کردیم در جمله روایات آنچه متعلق به حالات امام علیه الصلاة والسلام و شرح وقایع و مصائب اهل بیت طاهره بود از کتابها قدیمه محدثین و مورخ قریقین احادیث موثقه و اخبار صحیحه استخراج و در این کتاب مستطاب مندرج ساختیم.»^۳

در مجموع می‌توان کتاب را پس از مقدمه عمادزاده و مقدمه مؤلف، در هفت محور تقسیم‌بندی کرد:

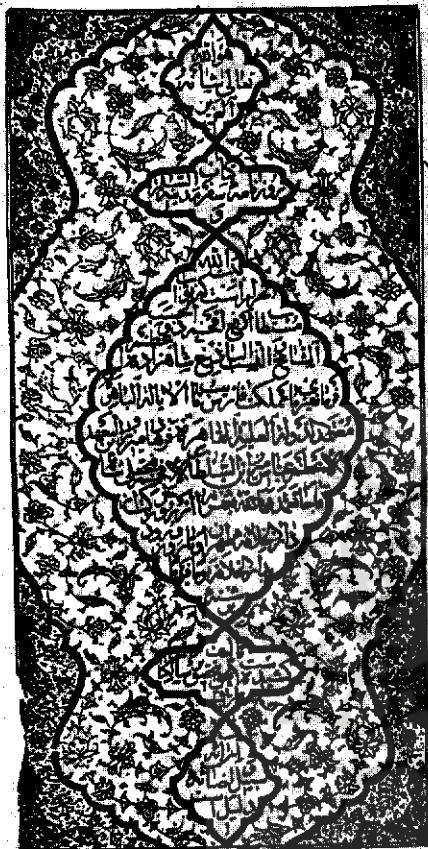
- ۱- امویان و مسائل مربوط به معاویه و امام حسن (ع)، کوفه و امرای آن و قتل سران شیعه (حجر و...).
- ۲- یزید و حکومت وی، بحث بیعت و مسلم و شهادت وی و دیگر گروه‌های شیعه.
- ۳- حرکت امام حسین (ع) به سمت کوفه، حر، کربلا، عاشورا، شهادت اصحاب و یاران و خود حضرت.
- ۴- آثار شهادت امام و اهل البیت و خطبه‌های حضرت زینب (س) و امام سجاد (ع) و مناظرات آنها با دشمن.
- ۵- شهادت برخی از شیعیان در دفاع از امام حسین (ع) و عاقبت برخی از قاتلین امام حسین (ع)، موضوع اهل بیت در شام و مدینه به همراه خطبه‌های آنان و بیان زشتی کار یزید.
- ۶- ذکر نامه‌نگاری‌های متعدد با یزیدیان از طرف ابن زبیر و ابن عباس و مدت عمر حضرت امام و عقوبت قاتلین وی و معجزات دعا، اشعار امام و فضایل زیارت کربلا و نام شهداء و قداست و تربت آن حضرت.
- ۷- دعوت توابین، قیام مختار (به طور مفصل)، عباسیان و رفتار آنها با مرقد امام حسین (ع)، اشعار عربی و فارسی در مرثیت آن‌بزرگوار به ضمیمه کتابشناسی نسبتاً جامعی که در پایان کتاب آمده است. اما چکیده فهرست جلد اول کتاب از این قرار است:

- در باب سلاطین بنی امیه با تکیه بر نهی آنان از تبلیغ فضائل اهل بیت (ع).
- ذکر کنیه و القاب و اولاد سیدالشهداء.
- ذکر حالات ابناء کرام و بنات طاهرات و زوجات حضرت.
- فضائل حضرت امام، نصوص وارده بر آن جناب، مناقب و محامد آن جناب، رحلت امام حسن (ع).
- مبحث اخذ بیعت و حرکت امام از مدینه به مکه.
- نامه‌های کوفیان و ارسال مسلم.
- ورود عبیدالله به کوفه و شهادت مسلم.
- ذکر مقتل میثم تمار و رشید هجری.
- عزیمت حضرت امام از مکه به جانب کوفه.
- حرّ و امام حسین (ع).
- ورود امام به صحرای کربلا و ورود عمر بن سعد و شمر بن ذی الجوشن به کربلا.
- ذکر روز عاشورا و تعبیه صفوف و آغاز جنگ و ذکر نام شهداء.

فهرست جلد دوم کتاب نیز به قرار زیر است:

- ذکر شهادت ابوالفضل العباس و علی بن الحسین و دیگر هاشمیان.
- ذکر شهادت حضرت سیدالشهداء و اختلاف ارباب سیر در قاتل آن حضرت.
- غارت خیام و عبور اسرا از مقابل شهداء و حدیث ام ایمن.
- شهادت طفلان مسلم و اسامی شهدای اهل بیت (ع).
- ذکر آثاری که بعد از شهادت امام حسین در عالم پیدا شد.
- گریه آسمان و سرخی آن بر سیدالشهداء و نوحه جتیان.
- ورود اهل بیت رسول به کوفه، خطبه زینب (س) و حضرت زین العابدین (ع) و مناظرات آنان.
- وخامت عاقبت عمر سعد و خطبه ابن زبیر در مکه و زشتی عاقبت قتل امام حسین (ع).
- ترتیب منازل از کوفه تا شام و ورود اهل بیت به شام و خطبه‌ها.
- خواب دیدن سکینه (س) در خرابه شام.
- اظهار ندامت و پشیمانی یزید از اعمال زشت خود.
- ذکر آمدن اهل بیت رسول به کربلا و ورود به مدینه و خطبه‌های امام سجاد و حضرت زینب علیهم السلام.
- ذکر نامه‌نگاری میان ابن زبیر و ابن عباس و نامه یزید و پاسخ ابن عباس.
- ذکر اختلاف اقوال در باب سر مقدس امام و مدت عمر آن حضرت.
- ذکر شمه‌ای از عقوبت قاتلین امام.
- ذکر شمه‌ای از معجزات و کرامات امام.
- مواظب و خطب و کلمات امام، دعا و اشعار آن حضرت.
- فضائل کربلا و ثواب زیارت آن.
- آغاز دعوت توابین و عین الورد.

از جمله منابع فقهی و حدیثی و تاریخی که فرهاد میرزا در تألیف کتاب قمقام به کار برده می‌توان به کتب مهمی چون کامل الزیارات، امالی شیخ صدوق، امالی شیخ طوسی، احقاق الحق، الاحتجاج، ارشاد، اصول کافی، تهذیب، توحید، ثواب الاعمال، عیون الاخبار اشاره کرد

نوعی از آثار کتاب من اصلی

- خروج مختار و بیعت اشراف کوفه.
- ذکر تفحص مختار از قتل حضرت امام و قتل عمر بن سعد و عبیدالله.
- ذکر آنچه از عباسیان بر مرقد مطهر امام رفت.
- اشعاری عربی و فارسی در مرثیت آن جناب از دعبل، محمد بن ادریس شافعی، سیدرضی و اشعار محتشم، صباحی، علی آبادی وصال و...

نویسنده پس از طرح مقدمه به بیان ذکر احادیث موضوعه در زمان بنی امیه پرداخته و پس از غور و بررسی چنین نتیجه‌گیری کرده است: «از سیاق این اخبار که علی سبیل الاجمال نگاشته آمد، همگان را معلوم افتد که بنی امیه و دیگر خلفای جور از نشر فضائل و مناقب ائمه اطهار مردمان را مانع آمده، شیعیان را عقوبت‌ها کردند. و بر وضع احادیث مجموعه صلت‌ها و عطیت‌ها بخشیدند.»^{۲۲}

آنگاه در ذکر اولاد و اصحاب حضرت امام حسین (ع) چنین جمع‌بندی کرده است: «اولاد امجدش به قول اصح شش تن، چهار پسر و دو دختر و به قولی ده تن، شش پسر و چهار دختر»^{۲۳} گفته‌اند در ادامه، معارف اصحاب حضرت را همچون عبدالله بن یقطر، انس بن الحرث الکاهلی و چهارده تن دیگر را نام می‌برد.

همچنین از جمله یاران امام علی (ع) را که شرف مصاحبت با امام حسین (ع) داشته‌اند عبارت از حبیب بن مظاهر، میثم التمار، رشید هجری، سلیم بن قیس هلالی، ابوسعید عقیصا و ابوصادق می‌داند. جالب آنکه جهت تسهیل حفظ اسامی خاندان امام حسین (ع) ارجوزه سیدعباس بن علی بن نورالدین المکی الموسوی الحسینی را از کتاب نزهة الجلیس آورده است.^{۲۴}

فرهاد میرزا در باب تولد امام حسین (ع) و ماجراهای مربوط به آن نیز چنین بیان می‌دارد: «بالجمله از این روایات چنین مستفاد می‌شود که عقیقه از سن قدیمه بوده که در اسلام مقرر شده»^{۲۵} و به‌عنوان نمونه اقدام ابوطالب را درباره رسول الله (ص) به نقل از کافی ذکر می‌کند. وی بحثی مبسوط را در مورد فضایل حسنین به نقل از منابع متعدد پی‌گرفته، و صد حدیث و روایت از کتابها معتبر در این خصوص نقل کرده است.

همچنین قصایدی را در مورد امام حسین (ع) از سیدحمیری، فرزوق، سلیمان بن قبه، نجاشی، هند بنت زید الانصاریه، طرماع بن عدی، عبیدالله بن حر و رجزهایی از اصحاب حضرت در کربلا ذکر می‌کند.

نویسنده تلاش داشته در هر فرازی از بحث چنانچه ایرادی بر متن تاریخی یکی از روایان وارد می‌شود، بی‌درنگ موضع علمی خود را در این زمینه روشن کند. به عنوان نمونه آنجا که بحث قتل رشید و میثم را به نقل از شیخ کشی دنبال می‌کند در ادامه مباحث روایت بلافاصله اشکال تاریخی خود را مطرح کرده و می‌گوید: «این روایت محل اشکال است»^{۲۶} سپس دلیل تاریخی خود را نیز نقل می‌کند.

همچنین فرهاد میرزا به خوبی از عهده بیان دعوت توابین و بالخصوص قیام مختار بر آمده و به طور گسترده به توضیح آن پرداخته و حدود هفتاد صفحه نیز به این امر اختصاص داده است. همچنین بیان مختصری در مورد آنچه از سوی دولت عباسیان و عملکرد آنان بر مرقد مطهر امام (ع) رفته است، سخن رانده و به طور ویژه به جریان ویرانی کربلا به دست متوکل عباسی (۲۳۲-۲۴۷) اشاره دارد و در این زمینه هم کماکان از منابع تاریخی و حدیثی، نقل روایت کرده و به خوبی توضیحات لازم را ارائه داده است.

در بیان فضیلت زیارت سیدالشهداء از کتاب اقبال سیدبن طاووس متن زیارتنامه‌ای را گنجانده که مشتمل است بر ذکر اسامی شهدای کربلا و قتل آنان که در نوع خود جالب توجه است. (صص ۶۷۷-۶۷۰)

در حد توان به گونه‌ای دقیق مسائل متنوع را پیرامون یک موضوع خاص طرح کرده و نتیجه گرفته و از حشو و زوائد (به قول خودش) به شدت پرهیز کرده است.

این مجموعه دارای ویژگی‌های بسیاری است که به عنوان نمونه از چند جهت قابل بررسی است. نویسنده در پایان به ذکر نام منابع مورد استفاده و شرح گوشه‌ای از زندگی مؤلفین پرداخته و آنها را در حد لازم

فرهاد میرزا نزدیک به چهل سال از عمر خود را به امور دیوانی و مشاغل اداری گذرانده و از آن جمله به حکمرانی مناطقی چون لرستان، فارس، خوزستان، کردستان و همدان مشغول بوده و بیش از پنج ماه در غیاب ناصرالدین شاه و صدراعظم میرزا حسین خان سپهسالار (در سفر اول به فرنگستان، ۱۲۹۰ هـ) از حکومت کردستان به پایتخت احضار و به عنوان نایب السلطنه یا کفیل صدر اعظم با اختیارات تام اداره امور کشور را به عهده داشته است

به خوانندگان معرفی می‌کند. وی تأکید نموده برای پرهیز از اطناب کلام از ذکر همه منابع و مؤلفین آنها خودداری کرده است. معرفی کتاب‌ها و مؤلفین به نوبه خود قابل استفاده برای سایر پژوهندگان مربوط به قیام کربلا خواهد بود.

از دیگر ویژگی‌های کتاب قِمقام استفاده فراوان و مستمر از کتابها معتبر و منابع اهل سنت و شیعه است که این امر بر غنای کتاب افزوده و نویسنده بدون حبّ و بغض و دخل و تصرف عین عبارات منابع را گاه به متن عربی و البته بدون ترجمه مختصر نقل کرده که در این زمینه از لایلای کتاب شواهد فراوانی می‌توان به دست داد.

وی همچنین از کتاب‌های متعدد تاریخی و حدیثی شیعه به وفور بهره برده، که از جمله منابع فقهی و حدیثی و تاریخی می‌توان از کتابها مهمی چون کامل الزیارات، امالی شیخ صدوق، امالی شیخ طوسی، احقاق الحق، الاحتیاج، ارشاد، اصول کافی، تهذیب، توحید، ثواب الاعمال، شرح اربعین حدیث، عیون الاخبار، من لایحضره الفقیه، کشکول، کمال‌الدین، وسائل الشیعه و همچنین کتابها صاحب اهل سنت و دیگر کتابها معتبر تاریخی آنان و کتابها تفسیری، نهج البلاغه و شروع آن، کتابها جغرافیایی و قاموس لغات و رجال و منابع گوناگون دیگر استفاده کرده است.

البته فرهاد میرزا در جای جای کتاب و در معرفی کتابها و شناخت مؤلفان به چند طریق ارادت خود را به زعمای بزرگ شیعه نشان می‌دهد، مانند اینکه گاه به روش آنان یا گفتار آنان تأسی می‌کند و یا بیشترین توضیح را در شرح حال آنان در باب کتابشناسی به دست می‌دهد. به عنوان نمونه در باره شیخ مفید این چنین عمل کرده است و یا با به کاربردن الفاظی چون مولانا، شیخ امامیه، شیخ علیه‌الرحمه و شیخ... ارادت خود را به علمای بزرگ شیعه نشان می‌دهد. نویسنده با تبحر خاصی که در ادبیات داشته، در جای جای کتاب از امثله، اشعار و ضرب‌المثل‌های عربی و فارسی بهره برده است. از دیگر ویژگی‌های کتاب آن که علاوه بر توضیح کتابشناسی که در نوع خود ابتکاری و جالب است، نویسنده در پایان یک یا چند موضوع و به تناسب مطلب به بیان و توضیح و تصحیح اسامی، رجال، اماکن، لغات، مشکلات و امثال پرداخته و به قدر کافی اطلاعات لازم را در اختیار خواننده قرار داده و همچون دایرة المعارف موضوعی کوچکی به معلومات خواننده می‌افزاید که این امر در نوع خود خدمت صادقانه‌ای به اهل تاریخ، لغت، ادب، رجال، جغرافی و دیگر علوم محسوب می‌گردد.

اینک تنها به چند نمونه از بیان مشکلات، اسامی، رجال و... اشاره می‌شود.

رشید = بضم الراء المهملة الیهجری مشکور وکان امیرالمؤمنین علیه‌الصلاة والسلام یسمیه رشیدالبلاء قتله عبیدالله بن زیاد لعنه‌الله و قال الاخباری رشید مصغراً و کان ثقة من حملة اسراره و الیهجربالراء المهملة بعد الجیم محرکه فی رجال الاسترآبادی.^{۲۷}

ینع = بفتح التحتیه، ثم السکون والباء الموحدة المضمومة وعین مهمله قال عرام بن الاصبغ السلمی هی عن یمین رضوی لمن کان منحدرأ من المدینة الی البحر علی لیلۃ من رضوی من المدینة علی سبع مراحل، و هی لبنی حسن بن علی (ع) کان یسکنها الانصار و قال غیره ینبع حصن بها نخیل و ماء وزرع بها وقوف لعلی بن ابی طالب (ع) یتولاها ولده^{۲۸} (معجم) و به همین شکل اطلاعات فراوان دیگر که در آن به خواننده ارائه داده است.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- معتمدالدوله، فرهاد میرزا، قِمقام زخار و صمصام بتار، انتشارات اسلامیة، تهران، ۱۳۶۳، ص ۸، مقدمه مؤلف.
- ۲- معتمدالدوله، فرهاد میرزا، هدایة السبیل و کفایة الدلیل (سفرنامه مکه) به اهتمام اسماعیل نواب صفا، زوار، تهران، ۱۳۶۶، ص ۶، مقدمه.
- ۳- معتمدالدوله، قِمقام، پیشین، صص ۵ و ۶، مقدمه عمادزاده.
- ۴- معتمدالدوله، هدایة السبیل، پیشین، ص ۱۱، (به نقل از باورقی).
- ۵- همان، صص ۵ و ۶، مقدمه عمادزاده.
- ۶- همان، ص ۷، مقدمه.
- ۷- همانجا.
- ۸- همانجا به نقل از تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس، محمود، محمود، ج سوم.
- ۹- همان، صص ۷ و ۸.
- ۱۰- قِمقام، همان، صص ۴ و ۵، مقدمه مولف.
- ۱۱- همان، ص ۶.
- ۱۲- همانجا.
- ۱۳- همان، ص ۷.
- ۱۴- همان، ص ۸.
- ۱۵- همان، ص ۳.
- ۱۶- همان، ص ۸۵۳.
- ۱۷- همان، صص ۸۵۲ و ۸۵۳.
- ۱۸- همان، ص ۲۴.
- ۱۹- همان، ص ۸.
- ۲۰- همان، صص ۸۵۳ و ۸۵۴.
- ۲۱- همان، ص ۸۲۸.
- ۲۲- همان، ص ۲۳.
- ۲۳- همان، ص ۲۶.
- ۲۴- همان، صص ۲۷ و ۲۸ و ۲۹.
- ۲۵- همان، ص ۴۱.
- ۲۶- همان، ص ۳۱۶.
- ۲۷- همان، ص ۳۱.
- ۲۸- همانجا